

УДК 316.244

В.В. Пержун*Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича*

ЦІННІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ІСТОРИЧНОЇ СВІДОМОСТІ: ТЕОРЕТИКО-СОЦІОЛОГІЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ

У статті з'ясовуються питання ціннісних аспектів історичної свідомості як особливого духовного феномену, що включає в себе триєдину соціально-історичну цілісність: минуле – сучасне – майбутнє.

Ключові слова: історична свідомість, соціально-історичний досвід, соціальні цінності.

Історична свідомість майже не вивчається і навіть не згадується в сукупності традиційних форм суспільної свідомості. Це збіднює, в першу чергу, результати і перспективи науково-методологічної бази соціологічної науки, в якій отримують подальший розвиток ідеї, напрями, погляди, сформовані в контексті концепцій духовної діяльності та соціокультурного виробництва.

Робіт, в яких розглядаються окремі положення історичної свідомості, не так уже й багато. До того ж, таке звернення має, скоріше, другорядний характер і спрямоване на аналіз проблем історичного пізнання. Тут можна згадати книгу А.І. Ракитова „Історичне пізнання. Системно-гносеологічний підхід” [15], де зроблена спроба гносеологічної характеристики історичної свідомості як донаукової та позанаукової форми історичного пізнання.

Деяко інший підхід до розуміння історичної свідомості в роботах А.В. Гулиги [7] та Ю.О. Левади [14]. В них окреслюється можливість розгляду історичної свідомості як цілісного духовного утворення, соціокультурного феномену.

І нарешті, на наш погляд, найбільш ґрунтовно і глибоко сутність історичної свідомості досліджено в роботах Г.О. Антипова [2] і М.А. Барга [3; 4]. Г. Антипов історичну свідомість представляє як сферу культури, що забезпечує спадкоємність і безперервність людської діяльності, на базі якої і формується не тільки науково-історичне, але й взагалі соціально-культурне пізнання минулого, сучасного і намагання зрозуміти, яким може бути майбутнє [2, с. 144–174]. М. Барг пішов ще далі і розглядає історичну свідомість як „фундаментальну світоглядну характеристику культури будь-якої епохи” [3, с. 51]. Ці твердження правильні не тільки тому, що сама культура – продукт історії, але й через те, що формуючим її елементом виступає соціальна практика і складений на її основі суспільно-історичний досвід. У

своєму генезисі історична свідомість визначає становлення відмінностей і зв'язків різних періодів у матеріальній та духовній культурі даної людської спільноти, яка являє собою, в той же час, необхідну умову тривалості цієї культури.

Таким чином, необхідно ще раз підкреслити, що мова йде не про історичне пізнання, а про історичну свідомість як суспільне явище, свого роду духовний феномен, який функціонує в соціокультурному просторі через ставлення, оцінку і переживання людиною свого (чи чужого) історичного минулого, сучасного і майбутнього. Вказівка на трьохвимірну (минуле – сучасне – майбутнє) якість історичної свідомості підкреслює чи не найважливішу ціннісну ознаку і соціальну функцію історичної свідомості та її завдання – не розривати, а з'єднувати темпоральність (порівняння в часі) суспільно-історичного процесу.

Думається, що такий висновок спонукає нас до спроб виявлення взаємозв'язків між соціальними цінностями та історичною свідомістю, а також розгляду соціально-історичного досвіду як цінності.

Цінності соціальні у широкому розумінні – це значущість явищ і предметів реальної дійсності з погляду відповідності чи невідповідності їх потребам суспільства, соціальних груп та особистості; у вузькому розумінні – це моральні й естетичні вимоги, які вироблені культурою і є продуктами суспільної свідомості [17, с. 330].

Розглядаючи історичну свідомість як світоглядну характеристику культури будь-якої епохи, можна стверджувати, що вона є „своєрідним синтезатором і аналізатором людських цінностей, які слугують орієнтиром у дійсності, що оточує людину, та засобом її самосвідомості” [13, с. 237]. Історичний за своєю природою зв'язок минулого, сучасного і майбутнього передбачає ціннісні орієнтири історичної свідомості як соціального утворення. Цій проблемі присвячено ряд робіт, зокрема В.М.Вашкевича [5], О.Ю. Гаврилова [6], А.Х. Самієва [16], Ж.Т. Тощенко [18] та ін. Однак, слушним буде зауважити, що в жодній із них не було приділено достатньої уваги актуальному питанню соціально-ціннісних характеристик самого предмета історичної свідомості.

Певною трудністю у вирішенні поставленого завдання є недостатня розробленість проблеми предмета історичної свідомості. Але, незважаючи на таку ситуацію, нам певною мірою вдалося, аналізуючи наявну літературу, умовно виокремити, щонайменше, дві основні тенденції в даній проблемі. Сутність першої зводиться до того, що предметом історичної свідомості не є „теперішня дійсність” [14, с. 191], „не особливі якісно різні інститути, структури і види діяльності, але аспекти стабільності та змінності в їх часовому вимірі [15, с. 52]. Історична свідомість трактується і подається як процес „усвідомлення самої свідомості” [15, с. 53]. Друга думка зводиться до того, що предметом історичної свідомості є визначена система соціального буття, конкретний стан суспільних відносин (матеріально-практичних за своєю природою). До неї схиляються такі дослідники, як Г.О. Антипов [2], В.О. Єльчанинов [9], І.С. Кон [12] та ін.

Незважаючи на різні методологічні підходи і трактування щодо предмета історичної свідомості, можна виділити, на нашу думку, деякі загальні компоненти її сутності та значення в суспільстві:

- історичне минуле (ставлення до минулого через його оцінку, переживання, співучасть і т. ін.);
- спадкоємна діяльність поколінь (взаємозалежність та взаємодоповнення соціально-історичної роботи минулих поколінь і поколінь сучасних, вплив минулого на сучасне);
- соціальна пам'ять (пам'ять поколінь, яка завжди присутня у народі, нації, суспільстві);
- соціально-історичний простір і час (триєдина якісна ознака історичної свідомості – взаємообумовленість і взаємовплив минулого, сучасного і майбутнього).

Звідси випливає висновок, що процес відображення, актуалізації та реконструкції всіх цих складових формує в людині та суспільстві в цілому ціннісні настанови й орієнтири, які становлять так званий феномен історичної свідомості. Але тут варто зауважити: аналізуючи сутність історичної свідомості необхідно пам'ятати, що минуле, соціальна пам'ять, соціально-історичний простір і час можуть фіксуватися тільки через спадкоємну діяльність поколінь. На жаль, у сучасному українському суспільстві відсутні (до певної міри можна говорити про регіональні особливості історичної свідомості, але це тема окремого дослідження) об'єктивні історичні орієнтири і погляди на минуле своєї нації і держави. Це говорить про недостатню розвиненість історичної свідомості населення України. Прикладом об'єднання більшості українського суспільства може служити об'єктивна оцінка жахливих сторінок Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, прикладом прямо протилежного ставлення до історичного минулого є діяльність проросійських організацій у Криму (особливо в Севастополі). Така ситуація спонукає до більш наполегливої роботи науковців, вчителів, політиків різних рівнів, державних службовців тощо стосовно знаходження шляхів порозуміння українського суспільства в питаннях історичного минулого України та його впливу на сьогодення.

Не викликає сумніву теза про ретроспективну спрямованість історичної свідомості, звідси, безумовно, минуле буття є органічною одиницею її предмета. На це звертають увагу С. Алексєєв [1, с. 99], Ю. Левада [14, с. 191], В. Устьянцев [19, с. 43] та ін. Але зводити історичну свідомість лише до пізнання та усвідомлення минулого було б неправомірно, оскільки такий підхід позбавляє виміру сучасного і майбутнього. М. Барг пише: „...зводити історичну свідомість лише до історичної пам'яті (історичного минулого) є помилкою, оскільки це істотно звужує її якісні характеристики, позбавляючи впливу на сучасність і майбутнє” [4, с. 5]. Можна сказати, що існування історичної свідомості можливо лише на основі відображення, актуалізації та відтворення соціально-історичного зв'язку поколінь, що включає в себе триєдину цілісність: минуле – сучасне – майбутнє.

Отже, виходячи з попереднього викладу матеріалу буде коректним стверджувати, що ретроспективна спрямованість історичної свідомості як процес і результат

пізнавальної та оцінюючої діяльності окремої людини, колективу, громади, суспільства необхідна, але недостатня умова для відображення дійсності. Особливості такого відображення соціальної дійсності через історичну свідомість полягають у тому, що минуле, сучасне і майбутнє постають нерозривно зв'язаними моментами безперервного існування людства. Про це свого часу, писав В.О. Ключевський: „Той народ знає свою історію, де хід і розуміння рідного минулого є надбанням загальної народної свідомості і де ця свідомість минулого є звичайний акт мислення... Усе минуле – тільки складова тієї суми, яку ми називаємо сучасним, а майбутнє – тільки ряд неминучих наслідків сучасного” [11, с. 259].

Взаємозв'язок історичної свідомості з минулим, сучасним і майбутнім проявляється і в тому, що в минулому шукають коріння сучасних подій, вчинків, діянь людей, намагаються здобувати уроки, а майбутнє – це певний підсумок минулого та сучасного, їх наслідок і продовження. Разом з тим дуже важливо відзначити, що „стрижнем історичної свідомості в усі часи було теперішнє, суще. Тільки воно виступало зв'язком між минулим і майбутнім” [3, с. 66].

Крім усвідомлення та оцінки названих часових характеристик і зв'язків, історична свідомість, як було визначено вище, відображає характер єдності між поколіннями, форми і способи спадкоємності в розвитку соціальних явищ. І.С. Кон підкреслює, що „історична свідомість припускає з одного боку, усвідомлення суспільством своєї спадкоємності і тривалості (звідси відсутня історична свідомість у недовгочасних людських формувань), а з іншого – усвідомлення мінливості соціального буття, визначеної різниці між минулим і сучасним” [12, с. 28] (отже, немає історичної свідомості там, де відсутній розвиток, де відтворюються одні і ті ж форми). Тому історичну свідомість не слід розуміти вузько, а панорамно, як утворення складне, системне, багатофункціональне, як соціокультурний феномен, який визначає характер і засоби передачі набутого суспільного досвіду з покоління в покоління.

Важливою характеристикою історичної свідомості є також соціально-історичний простір і час. Про це досить виразно говорять Ю. Левада [14, с. 191–192], А. Ракитов [15, с. 32], М. Барг [4, с. 8] та інші дослідники. Вони розглядають історичну свідомість як процес усвідомлення суспільством свого руху в часі. В. Єльчанінов, підтримуючи їх, наголошує на важливості не тільки усвідомлення соціально-історичного часу, але й „соціального простору та багатьох інших складових соціальної реальності, до яких належать усвідомлення характеру спадкоємності в розвитку суспільного життя, переживання і оцінка минулого” [9, с. 82]. Вважаємо, що В. Єльчанінов говорить про моральні й естетичні оцінки в історичній свідомості, які, безумовно, важливі, особливо в перехідні етапи державотворення, коли відбуваються трансформаційні процеси. Моральні оцінки, у разі правильного методологічного підходу, „можуть бути не тільки симптоматичними показниками правильного розуміння історичної ролі подій та дій, що оцінюються, а й достатньо надійним критерієм істинного пізнання” [13, с. 237].

Вивчаючи історичну свідомість, особливо її ціннісні характеристики, не можна не згадати про соціально-історичний досвід, який є цінністю в соціальній, культурній, матеріальній сферах суспільного життя. Один з дослідників цього питання В.М. Кладов відзначає: „Під соціально-історичним досвідом розуміємо сукупність знань, навичок, умінь, оцінок, одержаних соціальним суб'єктом від попередніх поколінь, або вироблених ним на попередніх відносно завершених етапах своєї діяльності” [10, с. 41]. Він справедливо акцентує увагу на тому, що соціально-історичний досвід є загальнолюдською цінністю, оскільки увібрав у себе життєвий досвід усіх поколінь минулого. Соціально-історичний досвід – невід'ємна частина життєдіяльності суспільства, а також носій певних соціальних відносин у суспільстві, цим і визначається його цінність.

На нашу думку, саме історична свідомість у структурі суспільної свідомості виступає тією формою, яка оцінює позитивний чи негативний досвід минулого, є нормативною за своїм характером, оскільки в ній нагромаджується, зберігається, оцінюється та передається від одного покоління до іншого соціально-історичний досвід.

Крім цього, соціально-історичний досвід – це, свого роду, загальна детермінанта будь-якого виду людської діяльності. На такій постановці питання наполягає С.І. Дехтярьов [8, с. 117], і з ним можна погодитися, оскільки досвід діяльності попередніх поколінь, маючи відносну самостійність, не тільки забезпечує спадкоємність, але й є регулятором змісту наступної діяльності, визначає спосіб її організації.

Проведене нами в межах даної статті дослідження щодо виявлення ціннісних характеристик історичної свідомості дозволяє зробити деякі висновки:

- виділені основні компоненти сутності предмета історичної свідомості (минуле буття, соціальна пам'ять, соціально-історичний простір і час, соціально-історичний досвід) проявляються і мають значення тільки тоді, коли присутня історична спадкоємність поколінь;
- в акті самосвідомості як результаті відображення, актуалізації та відтворення спадкоємного зв'язку поколінь інколи може виявлятися рефлексивна (без участі свідомості) функція;
- в реалізації соціально-історичного простору і часу через відношення спадкоємності проявляється систематизуюча функція діяльності поколінь;
- системно-функціональні моделі соціально-історичних цінностей проявляються також у пізнавальній, мотиваційній та операційно-діяльній можливостях історичної свідомості.

Підводячи загальний підсумок, важливо зазначити, що історична свідомість має розглядатися як вища духовна та етична цінність людини. Щоб мати можливість розрізняти добро і зло, особистість повинна усвідомити себе як істоту суспільну; щоб сформулювати для себе моральні принципи, їй необхідно пов'язати себе з історією, тобто історично себе ідентифікувати. Своєрідним інструментом вирішення цих завдань, а також встановлення і вираження ставлення до соціально-історичного минулого, розуміння сучасного і погляду в майбутнє виступає історична свідомість

та її ціннісні орієнтири. Вона ніби духовний міст перекинутий через прірву часів, міст, що веде людину з минулого в майбутнє.

1. *Алексеев С.В.* От предания к летописи : эволюция исторического сознания древних славян / С.В. Алексеев // Вопросы истории. – 2006. – № 1. – С. 97–105.
2. Антипов Г.А. Историческое прошлое и пути его познания / Г.А.Антипов. – Новосибирск : Наука, 1987. – 242 с.
3. *Барг М.А.* Историческое сознание как проблема историографии / М.А.Барг // Вопросы истории. – 1982. – № 12. – С. 49–66.
4. *Барг М.А.* Эпохи и идеи. Становление историзма / М.А.Барг. – М. : Мысль, 1987. – 348 с.
5. *Вашкевич В.М.* Життєві цінності у структурі історичної свідомості сучасної студентської молоді / В.М. Вашкевич // Практична філософія. – 2004. – № 4. – С. 122–126.
6. *Гаврилов О.Ю.* Социальные функции исторического сознания как предмет методологического анализа / О.Ю. Гаврилов // Динамика научного познания и культура. – Кемерово : Изд-во Кемер. ун-та, 1990. – С. 106–115.
7. *Гулыга А.В.* Искусство истории / А.В. Гулыга. – М. : Современник, 1980. – 288 с.
8. *Дехтярёв С.И.* Ценностно-регулятивные функции исторического знания в становлении естествознания нового времени / С.И. Дехтярёв // Ценностные аспекты общественного сознания. – Барнаул : Изд-во Алтайск. ун-та, 1990. – С. 117–128.
9. *Ельчанинов В.А.* Историческое сознание и проблемы его формирования / В.А. Ельчанинов // Закономерности формирования общественного сознания. – Барнаул : Изд-во Алтайск. ун-та, 1984. – С. 66–86.
10. *Кладов В.М.* Социально-исторический опыт как ценность / В.М. Кладов // Ценностные аспекты общественного сознания. – Барнаул : Изд-во Алтайск. ун-та, 1990. – С. 41–45.
11. *Ключевский В.О.* Афоризмы. Исторические портреты и этюды. Дневники / В.О. Ключевский. – М. : Мысль, 1993. – 415 с.
12. *Кон И.С.* Проблема истории в истории философии / И.С. Кон // Методологические и историографические вопросы исторической науки. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1966. – Вып. 4. – С. 18–38.
13. *Костенко Р.* Взаємозв'язок соціальних цінностей з історичною свідомістю та соціально-історичним досвідом / Р. Костенко // Вісн. Львів. ун-ту. Серія Педагогіка. – Львів : Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – Вип. 21. – Ч.1. – С. 235–240.
14. *Левада Ю.А.* Историческое сознание и научный метод / Ю.А. Левада // Философские проблемы исторической науки. – М. : Наука, 1969. – С. 186–225.
15. *Ракитов А.И.* Историческое познание. Системно-гносеологический подход / А.И. Ракитов. – М. : Политиздат, 1982. – 302с.
16. *Самиев А.Х.* Генезис и развитие исторического сознания / А.Х. Самиев. – Душанбе : Изд-во „Дониш“, 1988. – 120 с.
17. Соціологія : словник термінів і понять / за ред. Є.А. Біленького і М.А. Козловця. – К.: Кондор, 2006. – 370с.
18. *Тощенко Ж.Т.* Историческое сознание и историческая память. Анализ современного состояния / Ж.Т. Тощенко // Новая и новейшая история. – 2000. – № 4. – С. 3–14.
19. *Устьянцев В.Б.* Социальная память и начало исторического знания / В.Б. Устьянцев // Философские вопросы социального познания. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1980. – С. 37–50.

Отримано 21.01.10

В.В. Пержун

ЦЕННОСТНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ИСТОРИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ:
ТЕОРЕТИКО-СОЦИОЛОГИЧЕСКОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ

В статье рассматриваются вопросы ценностных аспектов исторического сознания как особенного духовного феномена, включающего в себя триединую социально-историческую целостность: прошлое – настоящее – будущее.

Ключевые слова: историческое сознание, социально-исторический опыт, социальные ценности.

V.V. Perzhun

VALUE CHARACTERISTICS OF HISTORICAL CONSCIOUSNESS:
THEORETICAL AND SOCIOLOGICAL COMPREHENSION

In this article the author reviews questions of the value aspects of historical consciousness as a peculiar mental phenomenon including triune socio-historical integrity: past – present – future.

Keywords: historical consciousness, socio-historical experience, social values.